

МЕХАНІЗМИ МОРАЛЬНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Усик Дмитро Борисович,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології

Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

ORCID ID: 0000-0002-1350-5847

Scopus-Author ID: 57210892794

Researcher ID: AЕН-9763-2022

У статті приводиться аналіз поняття «норма», що закріплене у суспільстві, його головний зміст та вимоги. Проведено історичний аналіз поняття «норма», соціальні норми, загальні та головні моральні норми. Визначено змістові та формальні характеристики та основні функції норми як основного регулятора моральної поведінки. Виходячи з визначення моральних норм як системи вимог, які визначають обов'язки людини до навколишнього світу, які не тільки орієнтують поведінку, але й дають можливість оцінювати і контролювати її, представлено групи моральних орієнтацій. Проаналізовано складники моральної регуляції (вимоги суспільства, засвоєння вимог та відповідна поведінка) та структурні компоненти рівнів моральної регуляції – макросередовище (класи), мікросередовище (малі групи) та особистісний компонент. Розглянуто функції кожного рівня – креативну, акумулюючу, трансляючу та функцію реалізації у макросередовищі; динамічну та ретрансляючу функції в мікросередовищі та функції інтеріоризації, інтрасляції, реалізації та креативну функцію на особистісному рівні. Проаналізовано саморегуляцію, механізми функціонування регулятивного процесу особистості. Як механізми саморегуляції виділено самооцінку як усвідомлення внутрішнього протиріччя між образом «Я» і ідеалом, механізм самоконтролю, що складається у співвіднесенні поведінкового акту з прямим або передбачуваним оцінюванням його іншими людьми, елементарні фіксовані соціальні установки. З'ясовано відповідність механізмів регуляції відповідно до соціально-психологічних рівнів регуляції поведінки з позиції участі в них цінностей: «відкрито-нормативний» рівень, «нормативно-ціннісний» рівень та «ціннісний» рівень. Розглянуто співвідношення зовнішньої (соціальної) і внутрішньої (особистісної) етичної регуляції поведінки. Автор дійшов висновку, що функціонування регулятивного процесу відбувається завдяки внутрішнім психологічним механізмам, у якості яких відокремлюються: контроль і оцінка дій під час їх здійснення; механізм особистісного змісту, самооцінка та самоконтроль, протиріччя позитивного образу себе і негативного образу власної поведінки, внутрішні психологічні установки різних рівнів.

Ключові слова: моральна норма, моральна поведінка, моральна вимога, моральна регуляція, саморегуляція, механізми саморегуляції.

Usyk Dmytro. Mechanisms of moral regulation of personal behavior

The article provides an analysis of the concept of norm established in society, its main meaning and requirements. A historical analysis of the concept of "norm", social norms, general and main moral norms was carried out. The substantive and formal characteristics and main functions of the norm as the main regulator of moral behavior are determined. Based on the definition of moral norms as a system of requirements that determine a person's obligations to the surrounding world, which not only guide behavior, but also provide an opportunity to evaluate and control it, groups of moral orientations are presented. The components of moral regulation (requirements of society, assimilation of requirements and appropriate behavior) and structural components of levels of moral regulation – macro environment (classes), micro environment (small groups) and personal component are analyzed. The functions of each level are considered – creative, accumulative, broadcasting and implementation function in the macro environment; dynamic and retransmitting functions in the microenvironment and internalization, intraslation, implementation and creative functions at the personal level. Self-regulation, mechanisms of functioning of the regulatory process of the individual are analyzed. As mechanisms of self-regulation, self-esteem is singled out, as an awareness of the internal contradiction between the image of "I" and the ideal, a mechanism of self-control consisting in the correlation of a behavioral act with a direct or predictable evaluation of it by other people, elementary fixed social attitudes. The correspondence of the mechanisms of regulation according to the socio-psychological levels of behavior regulation from the standpoint of the participation of values in them is clarified: "open-normative" level, "normative-value" level and "value" level. The ratio of external (social) and internal (personal) ethical regulation of behavior is considered. The author came to the conclusion that the functioning of the regulatory process occurs thanks to internal psychological mechanisms, which are distinguished as: control and evaluation of actions during their implementation; the mechanism of personal content, self-esteem and self-control, the contradiction between a positive image of oneself and a negative image of one's own behavior, internal psychological attitudes of different levels.

Key words: moral norm, moral behavior, moral demand, moral regulation, self-regulation, self-regulation mechanisms.

Проблема розвитку моральності у людини, становлення й розвитку її як особистості завжди була однією з найбільш актуальних у дослідженнях, а у сучасних умовах зазначена проблема набуває особливого значення. Поняття «норма» у психології – це наявний у соціальному суспільстві або групі стандарт, зіставлення з яким означає прийнятність, досконалість об'єктів, процедур

та продуктів діяльності [6]. Головним змістом норми є вимоги суспільства, вимоги до поведінки. А поведінка, своєю чергою, об'єктивується у вигляді принципів, норм, правил, вчинків та ін. У нормі закріплюються визначені вимоги суспільної моральної свідомості.

На кожному етапі свого розвитку суспільство формує певні ідеали, цілі та принципи та на їх основі

створює норми поведінки, різні форми соціального контролю за їх реалізацією.

У суспільній свідомості норма – це деформоване поняття стереотипів. Люди споглядають перш за все на них. Але норми, що встановлені у суспільстві, є як офіційно затвердженими, так і неофіційними, але такі, які активно використовуються. Соціальні норми є офіційно заявленими та прийнятими, затвердженими статутом або законом організації та виконують у цій організації роль загальних інституціональних норм [6]. Загальним для організаційної поведінки є його співвіднесеність з тими чи іншими нормативними регламентаціями.

Окрім них, є ще загальні та головні моральні норми, котрі лежать в основі всієї системи організації моральних відношень людей. Однак частина норм, які регулюють поведінку в повсякденній практиці, виступає як правило поведінки, життєвого побуту, звичність дій яких характеризують форми засвоєння особистістю необхідних вимог суспільства. Ці норми служать мірилом, трафаретом, стандартом або моделлю поведінки. Моральні норми реалізуються через індивідуальну життєву позицію у діяльності, поведінці та спілкуванні.

В. Вічев (1988) визначає моральну норму як основну клітину у структурі моральної системи, мотивуючи це тим, що вона:

а) визначає вимоги суспільства до особистості у процесі її взаємин з іншими людьми,

б) є основою або масштабом у оцінці поведінки.

Моральна норма, своєю чергою, програмує та скеровує поведінку у самих різних, заздалегідь нефіксованих випадках, виходячи з історично вироблених ідеалів відповідного суспільства. Вона вступає в дію щоразу, коли виникають або повторюються відповідні соціальні ситуації.

У цьому розумінні мораль є системою внутрішньо засвоєних норм, які представляють свідоме та добровільне піклування про загальне добро.

Моральні норми – це своєрідні «контейнери», котрі зберігають результати обробки більш широкої за обсягом та змістом соціальної інформації, і при цьому крізь призму визначених суспільних інтересів.

Ціннісне відношення виникає у порівнянні, співставленні явищ із суспільним ідеалом. Ідеал – це те, до чого людина прагне, що вона хоче здійснити, а у самому широкому розумінні – це життя, котре людина бажала б вести. Звідси виникає моральна необхідність – не тільки зовнішня влада над особистістю, але й внутрішній мотив та переконання.

Залежно від ступеня засвоєння моральних вимог, від їх включення в мотиваційну структуру розрізняють 2 типи моральної поведінки:

1. Коли моральний вчинок є результатом боротьби морального мотиву з іншими спонуканнями. Коли перемога цього мотиву здійснюється через вольове зусилля, через свідому організацію поведінки у відповідності до попередньо прийнятої програми. У моральному відношенні ця поведінка ще не завершена, позаяк моральні мотиви не мають достатньої безпосередньої сили.

2. Вища форма моральної поведінки характеризується тим, що вчинок однозначно та безпосередньо спо-

нукається моральними мотивами, котрі стали внутрішньою потребою особистості.

І.Д. Бех [2] процес свідомого сприйняття суб'єктом моральної вимоги поділяє на 2 етапи.

На першому відбувається оволодіння зовнішньою ситуацією, результатом чого є формування у суб'єкта емоційного переживання поставленої вимоги.

На другому в результаті внутрішньої (рефлексійно-вольової) діяльності виникає довільне позитивне ставлення до моральної вимоги і готовність втілення її у реальну поведінку.

Як зазначає Р.В. Павелків, моральний розвиток особистості являє собою здатність людини розуміти, інтеріоризувати суспільні вимоги, засвоювати морально-етичні приписи та вибудовувати свою поведінку відповідно до них [7].

М.Й. Боришевський зауважує, що моральність не можна обмежувати лише певними внутрішніми аспектами чи моментом поведінки. Вона народжується, визріває, формується та функціонує у моральній діяльності, моральній поведінці. За його розумінням моральність є головною складовою частиною духовності, що дає можливість особистості осмислити сенс власного життя, збагнути мету, задля якої вона живе, усвідомити свою неповторність, відповідальність за все, що робить, зрозуміти, що життя – це боротьба зі злом в ім'я добра [4].

На думку Л. Кольберга, існують 4 групи моральних орієнтацій.

1. Нормативний порядок: орієнтація на правила і ролі, що наказується соціальним або моральним порядком. У разі вибору та прийняття рішень центральним елементом є правила.

2. Утилітарні наслідки: орієнтація на хороші та погані наслідки дій заради блага інших або свого.

3. Справедливість або чесність: орієнтація на взаємини свободи, рівності, взаємодії та контакту між людьми.

4. Ідеал Я: орієнтація на образ себе як хорошої людини або людини із совістю та на її мотиви і чесноти [9].

Моральна регуляція – це тип соціальної регуляції, що характеризується найбільшим ступенем автономності особистості, «що регулюється» порівняно з правом, традиціями та звичаями, адміністративними, соціально-психологічними регуляторами з їх більш жорсткою завданістю прикладів поведінки [3].

Моральну регуляцію поведінки особистості можна розкласти на:

1) вимоги, які суспільство висуває безпосередньо до людини;

2) інтеріоризацію вимог суспільства особистістю;

3) поведінку людини у ситуаціях, які вимагають морального вибору.

Основні структурні компоненти системи моральної регуляції: макросередовище (класи), мікросередовище (малі групи), особистісний (окремі особистості, в психіку яких вкладено соціальний зміст «одичинний суб'єкт моральної регуляції»).

У загальному процесі моральної регуляції кожен з головних рівнів виконує низку функцій. Самий вели-

кий, верхній рівень – макросередовище – реалізує такі функції:

- креативну – нормотворення;
- акумулюючу – накопичення та зберігання запасу моральних імперативів;
- трансляючу – передачу норм на нижні рівні («вертикаль» соціального простору) та наступним поколінням («горизонталь» соціального часу);
- функцію реалізації – здійснення в широкій соціальній практиці домінуючих моральних норм.

На середньому рівні, в мікросередовищі, за допомогою різних соціально-психологічних механізмів відбувається посилення або послаблення отриманих із соціуму моральних вимог (динамічна функція) та подальша передача їх одиничному суб'єкту (ретранслююча функція). Ці та інші механізми здійснюють функцію реалізації, також характерну для мікросередовища: тут у малих групах відбувається і деякий аспект процесів нормотворення.

На особистісному рівні здійснюються функції:

- інтеріоризації – вибіркоче засвоєння вироблених суспільством норм та принципів;
- інтраслації – інтенсивна взаємодія різних моральних позицій, які представлені у самій особистості (відображення напруженого внутрішнього морального життя);
- реалізації – переведення моральних імперативів з плану свідомості в план поведінки;
- креативна – підкреслюється творчий характер моральної діяльності, факт незвідності останньої з тими соціальними детермінаціями, які йдуть «зверху».

Характерно те, що креативна, транслююча та реалізуюча функції присутні на всіх трьох рівнях.

І.С. Кон (1978) загострював увагу на важливості вивчення тріади: вселяння – зараження – наслідування. Цю думку підтримав О.П. Вардомацький (1987), котрий стверджував, що реалізація мікросередовищем динамічної та ретранслюючої функції стає можливою, головним чином, завдяки наявності на цьому рівні низки соціально-психологічних механізмів: вселяння, наслідування, зараження, соціальні очікування, конформність та ін.

До недоліків соціально-психічної регуляції належить її апеляція переважно до емоційної, а не раціональної сфери людини. Мікросередовище неминуче доводить до індивідуальної моральної свідомості лише частину моралі як форми суспільної свідомості. Тому треба розглядати і особистісний рівень.

Для морального регулювання виключно важливу роль відіграють авторитет соціальної групи, особистий приклад того чи іншого її члена, еталони поведінки, котрі тривало функціонують у такому середовищі і т.п.

Моральна поведінка детермінована мотивами особистості. Зовнішня необхідність «переломлюється» крізь особистісну сферу. Людина не просто підкоряється звичаю, традиції, ритуалу, не просто пристосовується до дійсності, а своєю поведінкою намагається «пристосувати» дійсність до себе, тобто до своїх моральних цілей, ідеалів, уявлень.

Специфічна сфера морального регулювання – вчинки людей, а необхідна умова його здійснення – усвідомлення моральних цінностей, прийняття належного як самообов'язку внутрішнього мотиву дій. Відмінною рисою моралі серед інших засобів регулювання суспільних відносин є те, що вона виконує свою функцію тільки тоді,

коли її норми стають особистим достоїнством людини, частиною ієрархічної структури мотивів.

Таким чином, ми можемо сказати, що моральна регуляція є одним з тих суспільних механізмів, котрі забезпечують дотримання людьми норм, які прийняті у людському суспільстві.

Проблема саморегуляції, керування людиною власною поведінкою є в психології однією з найважливіших як у плані теоретичного розгляду, так і в плані експериментальних досліджень.

Як механізми саморегуляції особистості авторами виділяються: 1) самооцінка як усвідомлення внутрішнього протиріччя між образом «Я» і ідеалом; 2) механізм самоконтролю, що складається у співвіднесенні поведінкового акта з прямим або передбачуваним оцінюванням його іншими людьми; 3) елементарні фіксовані установки, соціальні фіксовані установки (атитюди), базові соціальні установки, ціннісні орієнтації особистості.

Науковцями сформульовано припущення щодо існування, принаймні, трьох соціально-психологічних рівнів регуляції поведінки з погляду участі в них цінностей.

Перший рівень, генетично більш ранній, характеризується відсутністю у індивіда цінностей як внутрішніх регуляторів активності. Його поведінка цілком визначається внутрішньогруповими факторами: симпатіями та антипатіями, наявністю або відсутністю лідера, груповими нормами та ін. Такий рівень названий «відкрито нормативним» або «нормованим», а як центральні механізми регуляції виділяють наслідування і негативізм, навіювання, зараження.

Другий рівень – «нормативно-ціннісний» пов'язаний зі сполученням групових норм та індивідуальних цінностей особистості. Провідним механізмом є механізм соціального міжіндивідуального порівняння, що виявляється в ухваленні індивідом рішення про визначену лінію поведінки на підставі аналізу й зіставлення свого ідеалу та групової норми.

На третьому рівні, «ціннісному», вирішальним стає зміст спілкування, а не розподіл позицій між членами групи. Внутрішньогрупові норми відходять тут на другий план. Створюється атмосфера, яка сприяє активній включеності особистості, мобілізації ресурсів усіх членів групи [9].

Співвідношення зовнішньої, соціальної і внутрішньої, особистісної регуляції розглядається у дослідженні С.Г. Якобсон етичної регуляції поведінки (1996). Автором виділяються дві форми нормативної регуляції поведінки особистості, що забезпечуються різними психологічними механізмами. Це звичайно-традиційна та моральна регуляція. Розбіжність цих двох форм регуляції пов'язана з особливостями їх походження. Норма як істотний компонент нормативної регуляції породжується масовим повторенням однотипних дій та їх закріпленням у вигляді загальнообов'язкових стереотипів поведінки. Походження ж моралі і моральних норм пов'язане з виникненням особливого оціночно-критичного ставлення до них, що втілюється в уявленнях про належне і цінне, включає поняття добра, зла, справедливості і т.п.

Моральна або етична регуляція поведінки ґрунтується на суперечливості образу «Я» особистості у ситуації етичного вибору, що виявляється у зіткненні, протиріччі позитивного образу себе, як певної цілісності, та негативного образу власної поведінки. Усунення цього протиріччя за рахунок подолання самим суб'єк-

том негативних форм своєї поведінки відповідає процесу моральної регуляції. Внутрішній психологічний механізм етичної регуляції містить у собі такі компоненти: 1) образ себе як тотожного позитивному еталону; 2) дія співвіднесення деяких своїх вчинків з негативним етичним еталонем; 3) усвідомлення протиріччя між цілісним образом себе і своїм конкретним вчинком.

Таким чином, центральним компонентом внутрішньої, етичної регуляції поведінки є система цінностей та змістів особистості, що формується в процесі інтегрування зовнішніх соціальних норм. Процес етичної регуляції поведінки будується як співвідношення зовнішніх і внутрішніх факторів, виявлення суперечностей між ними та їх подолання, тобто як процес розгортання рефлексії фактів зовнішньої поведінкової активності та їх відповідності внутрішнім цінностям особистості.

Аналізуючи розглянуті нами наявні підходи до нормативної регуляції, важливо відзначити таке:

- регуляція розглядається авторами як складний системний процес, взаємодія компонентів якого підпорядкована певним цілям та завданням;

- у всіх концепціях підкреслюється роль цілісного суб'єкта в процесі регуляції;

- головною системоутворюючою ознакою виділяють мету діяльності як модель потрібного майбутнього; ціннісні орієнтації особистості, які є вищим регулятором активності людини;

- виділяються такі структурні компоненти регуляції: 1) суб'єктивний компонент (внутрішні особливості особистості, суб'єкта, що визначають характер процесу регуляції: мотиви, змісти, цінності, установки); 2) об'єктивний компонент (аналіз сформованої ситуації, умов, взаємин); 3) поведінковий або діючий компонент (безпосередня реалізація системи дій і вчинків);

- функціонування регулятивного процесу відбувається завдяки внутрішнім психологічним механізмам, якими відокремлюються: контроль і оцінка дій під час їх здійснення; механізм особистісного змісту, самооцінка та самоконтроль, протиріччя позитивного образу себе і негативного образу власної поведінки, внутрішні психологічні установки різних рівнів.

Таким чином, ми можемо сказати, що моральна регуляція є одним з тих суспільних механізмів, котрі забезпечують дотримання людьми норм, які прийняті у людському суспільстві. Специфічна сфера морального регулювання – вчинки людей, а необхідна умова його здійснення – усвідомлення моральних цінностей, прийняття належного як самообов'язку внутрішнього мотиву дій. Відмінною рисою моралі серед інших засобів регулювання суспільних відносин є те, що вона виконує свою функцію тільки тоді, коли її норми стають особистим достоїнством людини, частиною ієрархічної структури мотивів.

Література:

1. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Житомир : Вид-во «Волинь», 2008. 232 с.
2. Бех І.Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ–Чернівці : «Букрек», 2018. 320 с.
3. Бондаревич І.М. Духовна цілісність особистості: дійсність і перспектива : монографія. Запоріжжя : ЗНТУ, 2008. 162 с.
4. Боришевський М.Й. Соціально-психологічна сутність та генеза духовності особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Київ : 2009. Т. 11. Ч. 5. С. 50–59.
5. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. 340 с.
6. Москалец В. Духовні горизонти особистості: потенціал вершинної аналітики. *Психологія і суспільство*. 2011. № 1. С. 73–84.
7. Павелків Р.В. Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис : монографія. Рівне : Альма матер, 2009. 368 с.
8. Савельєв В.П. Етика : навчальний посібник. Львів : «Магнолія-2006», 2007. 256 с.
9. Савчин М. Духовний потенціал людини: навчальне видання : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 508 с.

References:

1. Ball, H.O. (2008). Oriientyry suchasnoho humanizmu (v suspilnii, osvithnii, psykhologichnii sferakh) [Landmarks of modern humanism (in social, educational, psychological spheres)]. Zhytomyr: Vyd-vo «Volyn». 232 s. [in Ukrainian].
2. Bekh, I.D. (2018). Osobystist na shliakhu do dukhovnykh tsinnosti: monohrafiia [Personality on the way to spiritual values: monograph]. Kyiv–Chernivtsi: «Bukrek». 320 s. [in Ukrainian].
3. Bondarevych, I.M. (2008). Dukhovna tsilisnist osobystosti: diisnist i perspektyva: monohrafiia [Spiritual integrity of the individual: reality and perspective: monograph]. Zaporizhzhia: ZNTU. 162 s. [in Ukrainian].
4. Boryshevskiy, M.Y. (2009). Sotsialno-psykhologichna sutnist ta geneza dukhovnosti osobystosti. Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykhologii [Socio-psychological essence and genesis of spirituality of the individual. Problems of general and pedagogical psychology]. Kyiv. T. 11. Ch. 5. Pp. 50–59 [in Ukrainian].
5. Bulakh, I.S. (2003). Psykhologhiia osobystisnoho zrostannia pidlitka: monohrafiia [Psychology of adolescent personal growth: monograph]. Kyiv: NPU imeni M.P. Drahomanova. 340 s. [in Ukrainian].
6. Moskalets, V. (2011). Dukhovni horyzonty osobystosti: potentsial vershynnoi analityky [Spiritual horizons of the individual: the potential of peak analytics]. *Psykhologhiia i suspilstvo*. № 1. Pp. 73–84 [in Ukrainian].
7. Pavelkiv, R.V. (2009). Fenomenologhiia moralnoho rozvytku osobystosti: determinatsiia, mekhanizmy, henezys: monohrafiia [Phenomenology of moral development of personality: determination, mechanisms, genesis: monograph]. Rivne: Almamater. 368 s. [in Ukrainian].
8. Saveliev, V.P. (2007). Etyka: navchalnyi posibnyk [Ethics: a study guide]. Lviv: «Mahnoliia-2006». 256 s. [in Ukrainian].
9. Savchyn, M. (2010). Dukhovnyi potentsial liudyny: navchalne vydannia: monohrafiia [Spiritual potential of a person: educational edition: monograph]. Ivano-Frankivsk: Misto NV. 508 s. [in Ukrainian].